

MICHAEL IN DE ST. WALBURGSKERK

Onlangs werd ik attent gemaakt op een muurschildering in de St. Walburgkerk waar iets merkwaardigs mee aan de hand is.

In de eerste kapel noordzijde is een muurschildering van Maria en Johannes onder het kruis met links Michaël, de aartsengel, en rechts Longinus, de Romeinse soldaat die Jezus doorstoken heeft (volgens de legende een centurio, zie echter Johannes 19:34).

De gehele compositie van de voorstelling wijst erop dat Michaël erbij hoort en niet later is toegevoegd. Het merkwaardige is nu dat deze Michaël hier afgebeeld staat in twee gedaanten en wel als drakedoder en als zieleweger. Dit komt zelden voor.

Op de grote tentoonstelling in het kader van het duizendjarig bestaan van Brussel in 1979, in het Paleis voor Schone Kunsten aldaar, waren uit heel Europa 195 afbeeldingen van Michaël, de schutspatroon van de stad, bijeengebracht. Hieronder bevonden zich slechts twee voorbeelden van de hierbovenvermelde simultane voorstelling van Michaël als drakendoder en als zieleweger. De ene is afkomstig uit het Werkhuis van de Zuidelijke Nederlanden en bestaat uit een albasten beeld van 71 cm hoogte, verworven via een openbare verkoop in Parijs in 1853 door de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, met als commentaar: 'Michaël met harnas en helm houdt een balans vast waarop de zielen der doden gewogen worden, tegelijkertijd zwaait hij heftig met een vlammeende speer en vertrapt de draak.'

De andere voorstelling is een anoniem bas-relief van polychrome steen in gouden en blauwe toonaarden, afkomstig uit een klooster te Viseu (Noord-

Portugal). Hier luidt de beschrijving: ‘Michaël met openstaande vleugels houdt met de rechterhand een speer omhoog, terwijl hij in de linkerhand een weegschaal vasthoudt; aan zijn voeten ligt de verslagen draak.’

In verband met een mogelijke verklaring wijs ik nog op een derde voorstelling, een anonieme ikoon uit Roemenië uit de zestiende eeuw waarop de aartsengel staat, gekleed in een harnas en een himation (= Griekse mantel), met in de rechterhand een speer met de punt omhoog en in de linkerhand een Christusmonogram.

In het boek dat ter gelegenheid van de viering van het duizendjarig bestaan van de stad Brussel uitkwam, getiteld ‘Sint Michiel en zijn symboliek’, geschreven door Mina Martens, André Vanrie en Michel de Waha, vond ik nog twee afbeeldingen van simultane Michaëlsvoorstellingen:

1. op het retabel van Jacobello del Fiore uit de vijftiende eeuw, nu in de Galleria dell’ Academia in Venetië en
 2. een beeld van Michaël als drakedoder en zieleweger uit de zestiende eeuw door de beeldhouwer Michel Pacher, thans in Palazzo Venezia te Rome.
- Met de muurschildering uit de St. Walburgskerk dus samen vijf afbeeldingen in heel Europa.

Laten wij eens trachten de oorsprong van de Michaëlsvereringen na te gaan. Reeds in de vierde eeuw staat er in Chonai in Phrygië (Klein-Azië) een Michaëlskapel, gebouwd door de priester Archippus. Ook zijn er voorchristelijke afbeeldingen gevonden in het thans verdwenen Keretapa (nu Chonai) zoals munten met de beeldenaar van Hercules als bestrijder van slangen, terwijl op andere munten Hermes of Mercurius, evenals later Michaël, wordt voorgesteld als bode tussen hemel en aarde. In de vroegchristelijke kunst is Michaël ook nog uitsluitend de bode in lang gewaad met bodestaf.

De eerste Europese kennismaking met Michaël vindt plaats op 8 mei 493 wanneer de aartsengel op de Monte San Angelo in Gargano bij de Golf van Manfredonia verschijnt aan Laurentius, de bisschop van Siponto. De grotten daar in Gargano zijn waarschijnlijk reeds eeuwen vóór die tijd zetel van orakels geweest, wellicht waren er ook geneeskrachtige bronnen. Eén ding is zeker: op 29 september 493 vond de inwijding van de Michaël-kerk plaats, de eerste in Europa.

Vandaar gaat er een gloriëtocht van Michaëlsheiligdommen door Europa, meestal langs de kusten, maar ook via steile hellingen en hoge torens. Denk maar aan Saint Michael’s Mount in Cornwall (twaalfde eeuw) en Mont Saint Michel in Normandië (achtste eeuw). Ook in België en Nederland komen veel Michaëlskerken voor. Wij noemen in ons land slechts de Michaëlskapel in de Domtoren in Utrecht, verder de kerken van Oudewater en Zwolle.

Zoals reeds gezegd wordt Michaël in de vroegchristelijke kunst nog als bode

voorgesteld, later in de vijfde en zesde eeuw als strijder tegen de draak. In het onderaardse sanctuarium in Gargano is wellicht de oudste westerse afbeelding van Michaël als zieleweger in de vorm van een bas-relief uit de negende eeuw. Uit de twaalfde eeuw is het beroemde beeldhouwwerk van Michaël als zieleweger in het westportaal van de kathedraal van Autun in Frankrijk.

Waar komen al deze voorstellingen vandaan? Michaël als psychagogos of begeleider van de afgestorven zielen en als strijder tegen de draak? In het Oude Testament wordt de naam Michaël het eerst vermeld in Numeri 13:13 waar de verspieder uit de stam Aser, Sethur, genoemd wordt als zoon van Michaël. Kennelijk toen nog een gewone voornaam, die betekent: Wie is als God?

In Jozua 5:14 is bij de val van Jericho sprake van een engel met getrokken zwaard die zich noemt: Ik ben de vorst van het heir des Heren (dus zonder de naam Michaël). Van deze bijbelse ontmoeting tussen Jozua en de engel is wel een miniatuur uit het eind van de tiende eeuw in de Menologus van keizer Basileios II bekend, waarbij uitdrukkelijk vermeld staat: de aartsengel Michaël verschijnt in keizerlijke wapenrusting aan Jozua. Een menologus is een fraaie met miniaturen versierde heiligenkalender uit de Orthodoxe kerk met lijsten van heiligen en hun gedenkdagen. In diezelfde kalender staat ook een afbeelding van de aartsengel Michaël met het trishagion die de zege op de duivelen behaalt. De bodestaf is dus gewijzigd in een trishagion. Het trishagion is een soort veldteken of vaandel met driemaal het woord heilig, dus naar aanleiding van het liturgische ‘heilig, heilig, heilig is de Heer Zebaoth’. De menologus van keizer Basileios bevindt zich thans in de Vaticaanse bibliotheek in Rome.

In het boek Daniël wordt in hoofdstuk tien Michaël tweemaal genoemd als vorst der engelen, terwijl in hoofdstuk twaalf een eerste aanduiding omtrent het Laatste Oordeel staat waarbij Michaël optreedt. Hier ligt waarschijnlijk dus het begin van de psychostase, het wegen van de zielen. Misschien zouden de eerste verzen van Maleachi 3 nog een aanduiding kunnen zijn. De naam van Michaël wordt daar echter niet gebruikt. Er zijn ook enkele apocriefe boeken, zoals Tobias en het boek Henoch waar Michaël als aartsengel optreedt.

In het Nieuwe Testament vinden wij in I Thessalonicenzen 4:6 de aartsengel genoemd zonder naam; in de brief van Judas 1:9 wordt Michaël als aartsengel vermeld en vanzelfsprekend is het meest bekend de strijd uit de Openbaring van Johannes waar de aartsengel Michaël met zijn engelenschaar strijd levert met de draak en diens engelen.

Daar Michaël een engel is, zou hij dus diverse gestalten kunnen aannemen. In de ikonografie wordt hij dan ook nog al eens verwisseld met de Romeinse ruiter die later als Sint Joris wordt vereerd. Michaël zit echter in principe niet te paard en draagt, als engel, altijd vleugels. De bodestaf gaat over in een trishagion, speciaal in oude heiligenkalenders, later krijgt de speer of lans als uiteinde een kruis, in het bijzonder bij het doden van de draak.

Als wij fresco's uit de Middeleeuwen in de kerken beschouwen als 'biblia pauperum' (= bijbel voor de armen, d.w.z. degenen die niet konden lezen), wat zou dan de bedoeling geweest zijn van de simultane voorstelling van de kruisiging, Longius en Michaël in dubbele gedaante?

Om te beginnen waren simultane voorstellingen in die tijd heel normaal. Zoals de oude Egyptenaren geen perspectief in hun tekeningen brachten, maar alles in het platte vlak uitbeeldden, zo beleefde de middeleeuwer de bijbelse verhalen als tegelijkertijd gebeurd. Op vele fresco's is dit te constateren. Zo vond ik op een vakantie in Graubünden in Waltensburg, een prachtig evangelisch kerkje met zowel buiten als binnen fraaie muurschilderingen. In de kerk, waar de preekstoel op een rotspunt staat die boven de kerkvloer uitsteekt, is o.m. een prachtige schildering met een simultane voorstelling van de voetwassing door Christus en het laatste avondmaal, alles aan één tafel en in één ruimte.

De maker van dit kunstwerk die veel in Graubünden heeft gewerkt, heet in de Zwitserse kunstgeschiedenis de Waltensburger Meister. De schilderingen in Waltensburg stammen uit de tweede helft van de veertiende eeuw.

Longinus, de Romeinse soldaat die Jezus heeft doorstoken om te constateren of Hij reeds gestorven was, is een figuur die past in het verhaal van kruisiging en opstanding. Nog heden ten dage zingen wij over hem in gezang 231. Vermoedelijk echter zijn Maria en Johannes niet daarbij geweest.

Maar Michaël staat er naar mijn mening uitdrukkelijk bij uit pastoraal-pedagogische overwegingen. De predikant zal daar een uitleg aan moeten geven.

Welnu, Michaël uit de Openbaring van Johannes kan vanzelfsprekend goed ter sprake komen bij de opstanding van Jezus, die volgt op de kruisiging. Maar reeds paus Gregorius de Grote (540-609) heeft over de zieleweging gezegd: door het kruis is Christus de weegschaal van het oordeel geworden met in de ene schaal de zonden van de mensen en in de andere het lijden van de Heer.

Als de muurschildering in de St. Walburgskerk stamt uit ongeveer 1400, dan was toen nog de voorstelling van het Laatste Oordeel vaak gebaseerd op de psychostase, zoals bij Jeroen Bosch (1450-1506), Huybrecht van Eijck (15e eeuw), Rogier van der Weijden (1400-1460) en zelfs later bij Michelangelo (1475-1564) en tot in de Contrareformatie bij Petrus Paulus Rubens (1577-1640), die allemaal het Laatste Oordeel hebben uitgebeeld met de weegschaal met de duiveltjes die aan de schalen trekken.

Wat heeft de pastoor in die eerste tijd en later de dominee uitgelegd? Hebben zij bedreigd met het Laatste Oordeel zoals de bovengenoemde kunstenaars of was er een pastoraal troostwoord zoals aan de ene moordenaar aan het kruis?

De schilder van de Roemeense ikoon gaf niet zo'n dwaze opvatting weer, door de weegschaal te vervangen door het Christusmonogram.